

Sõnaraamatu kasutajale

1. Sõnaraamatu uustrukist

Heinrich Gösekeni saksa-(ladina-)eesti sõnaraamatu (1660) eesti keeleaines on saanud siinses uustrukis märksõna staatuse, eelkõige eesmärgiga teha see keelehuvilisele kergesti ligipääsetavaks. XVII sajandi sõnaraamatute materjali arvutisse sisestamine ja eesti keele esikohale toomine tähendab suurel hulgal struktuurimuutusi ning rekonstrueerimist, sageli ka subjektiivseid tõlgendusotsuseid (Ress 2009). Juhtmõtteks on olnud püüd mõista sõnaraamatu ülesehituse loogikat ning anda aines edasi võimalikult originaalilähedaselt nii sisus kui ka vormis.

Sama, nn keelesuuna ümberpööramise metoodikat on TÜ vana kirjakeele töörühmas varem kasutatud Heinrich Stahli 1637. a saksa-eesti sõnaraamatu puhul. Selles uurimuses (Kikas 2002) kirjeldatud n-ö vanast sõnastikust uue tegemise ja märksõnastamise põhimõtted (ptk 1 ja alapeatükk 1.1) kehtivad ka Gösekeni sõnaraamatu siinses uustruki puhul. Käsikirjalisena on vana kirjakeele töörühmas valminud veel Johann Gutsلاffi saksa-eesti sõnaraamatu (1648) pöördvariant (Viitkar 2005).

Kõige enam on H. Gösekeni saksa-eesti sõnaraamatu leksika analüüsimisel ja märksõnastamisel toetunud F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatule ([1893] 1973), A. Saareste eesti keele mõistelsele sõnaraamatule (1958–1963), eesti keele seletavale sõnaraamatule (2009), samuti saksa ja ladina keele allikaile, nende hulgast eelkõige J. Grimmi ja W. Grimmi saksa keele sõnaraamatu (1838–1960) veebiversioonile ning Georg Tuksami saksa-eesti sõnaraamatule (1939).

2. Sõnaartikli ülesehitus

2.1. Märksõna

Märksõnaks on võimaluse korral tänapäeva eesti keele sõna oma põhivormis: käändsõna ainsuse või mitmuse nimetavas (arvu pole üldjuhul muudetud) ning pöörsõna *ma*-tegevusnime vormis. Kasutusnäiteid, mille puhul ka Gösekeni saksa (ja/või ladina) keele vaste ei olnud algvormis, ei ole märksõnastamisel põhivormile taandatud, vaid need on säilitatud Gösekeni esitatud vormis, nt *Biene sticht / panneb* – **pane**b** ‘*nõelab*’ (märksõna on poolpaksus kirjas). Lisaks on sõnaraamatus hulk lühemaid või pikemaid fraasilisi märksõnu, nt märksõna **ära hiiua enne, kui sa üle mere saad**.**

Kui sõna on nüüdiskeeles sobivas tähenduses olemas, on märksõnaks selle tänapäevastatud kuju (nt *hatt* – **att** ‘*naiste peakate*’, *põhhizema* – **pühit**se**ma**), samamoodi on ajakohastatud laensõnu (nt *tocker* – **toht**er****, *markal* – **mar**ss**al**). Erandiks on sufiksilised tule-tised: neile ei ole tänapäevast liidet lisatud (nt *põhs* – **põõ**s**** ‘*põõsas*’, *luckama* – **lukk**ama**** ‘*lukustama*’) ning tänapäevaks vastavast sõnast kadunud liiteid ei ole ära jäetud (nt *nobbodusset* – **nõ**bu**dused** ‘*nõod*’, *Sibbolas* – **sibul**as**** ‘*sibul*’, *ahhastalick* – **ahast**alik**** ‘*ahastuses, hirmul*’).

Tänapäevaks keelest kadunud sõnadel on märksõnaks tänapäevastatud ortograafias kuju, mille puhul on tuginetud Wiedemanni eesti-saksa ja Saareste eesti keele mõistelisele sõnaraamatule (nt *ischuwekas, iskuwikas* – **isk**u**vikas** ‘*pikk, väga sale (looma kohta)*’, *löchk* – **lõõ**g**** ‘*leek*’, *heititama* – **heidit**ama**** ‘*hirmutama, kohutama*’). Sõnad, mis ei ole tänapäevakeelde jõudnud ning mida ei õnnestunud (vastavas tähenduses) tuvastada ka ühestki varasemast sõnavaraallikast, on saanud märksõnaks Gösekeni sõna tänapäevastatud kirjaviihis (nt *torckotama* – **tor**g**utama** ‘*sõnast taganema*’, *suutler* – **su**ut**ler** ‘*? lihtkäsitööline, musta töö tegija*’).

XVII sajandi varieeruva ortograafia tõttu ei ole märksõnastamisel arvestatud väiksemaid häälikuerinevusi tänapäeva kasutusest,

samuti on kirjakeelt eelistatud murdevariandile (nt *öh* – **vöö**, *Laasi Seep* – **klaassepp**). Mitmesõnaliste märksõnade sõnajärg on säilitatud algsena, nii nagu ka käändsõnaliste ja fraasiliste märksõnade arv (nt *Höralaine* – **herilane**, *ehreleiset* – **herilased**). Erandlikult on väike rühm sõnu, mis tähistavad mitmuslikke mõisteid ja on tänapäeval kasutusel mitmuses, ka märksõnastatud mitmuses (nt *Keer* – **käärid**, *suhlinne* – **suulised** ‘suited’).

Kokku-lahkukirjutuses on järgitud tänapäeva ortograafiat. Vajaduse korral on lisatud loetavuse huvides sidekriips (*sussi ilw* – **susi-ilv** ‘huntilves (jahimehed talvekarvas ilvese kohta)’) või koma (*Rantz Warbust tehtut* – **krants, varbadest tehtud** ‘tõke, barjäär’). Algsõnastiku trükivead on parandatud ainult märksõnas. Näiteks vastepaaris *blech / Karn Karra* on *Karn* märksõnastatud kujul **kard** ‘plekk (metall)’, eesti *parramdama* aga kujul **parandama**. Gösekeni varieeruv, ebahütlane ortograafia pakub märksõnastamisel mõnelgi juhul peamurdmist, sest vahel saab samast kirjakujust lugeda välja erinevaid (tähenduse poolest sobivaid) tänapäevakeele sõnu. Otsustele annab sellisel juhul tuge saksa või ladina vaste. Nii esinevad näiteks märksõna **liikmed** ‘liigesed’ sõned kujul *lihckmaht*, *lihkmaht* ja *lihk maht* ning märksõna **pöid** sõned kujul *poid*, *poiwd*, *Pöwd*, *Pöud* ja *Pouwd*.

Mitmetähenduslikud sõnad on koondatud ühe märksõna alla tähendusrühmaks, mille sees viitavad tähenduserinevustele araabia numbrid. Täendusrühmi moodustavad enamasti polüsemilised verbid, millel on saksa keeles rohkesti tähendusnüansse; nende eristamine on olnud analüüsimisel üks keerukamaid ülesandeid. Homonüümsed märksõnad on esitatud eraldi ridadel ning eristatud kas tüvevokaali või Rooma numbriga. Kui korduval sõnal erinevad nii sõnaliik, päritolu, muutmisviis kui ka tähendus, on need saanud iseiseva märksõna. Näiteks:

kaste, -e s [Dauw] **kaste** 156; [thaw sos] **kasti** 411

kaste, -me s Salat *intinctus* **kaste** 345

Väiksemate tähendusnüansside puhul ei ole eri tähendustele numbrit lisatud, kasutatud on ainult tähendussetust.

2.2. Rekonstrueerimine

Algsõnastikus Gösekenil ruumi kokkuhoiu eesmärgil kordamata jäetud sõna(osa)d on uustrükis välja kirjutatud ning ümbritsetud nurksulgudega. Võrdleme algse ja siinse sõnaraamatu struktuuri ühe näite puhul, mis algsõnastiku lk-l 223 näeb välja järgmine:

Hastu Kinder / Viehe / geld / oncks sul lapset / weixet / rahha?

Siinses sõnastikus on sama materjal jagunenud kolme sõnaartikli vahel:

onks sul lapsed? F ‘kas sul on lapsi?’ Hastu Kinder **oncks sul lapset?**
223

onks sul raha? F ‘kas sul on raha?’ [Hastu] geld [**oncks sul**] **rahha**
[?] 223

onks sul veised? F ‘kas sul on veiseid?’ [Hastu] Viehe [**oncks sul**]
weixet [?] 223

2.3. „Supplementumi” parandused ja täiendused

Algsõnastikule järgnevad 15 leheküljel vigade parandused ja täiendused, mille H. Göseken on pealkirjastanud (tõlkes) „Tähelepanekud eesti-saksa sõnaraamatu kohta ja täiendused sellele koos raskemate vigadega” (lühidalt „Supplementum”). Need 15 pagineerimata lehekülge on saanud numברי (499–511) siinse töö käigus.

Autori viimset tahet on väljaande koostamisel arvestatud. Neli viiendikku „Supplementumist” pärit muudatusi kujutas endast uute sõnaartiklite lisamist. Sõnaartikli parandamisele osutab uues sõnastikus lisaleheküljenumber, mis järgneb põhiasukohale viitavale leheküljenumbrile. „Supplementumist” pärit keeleainese lehekülje-

numbritele on lisatud S. Ühtlasi on selle põhjal muudetud või sealt uuena lisatud keelematerjal eristamiseks noolsulgudes, näiteks:

emm s 'vanaema; vana ema' <[Elter]/ (Mutter) **Emm**> 504S

2.4. Sõnaliigimärgend

Grammatilise teabena on siinsesse sõnastikku lisatud sõnaliigimärgend. Sõnaliigimääratlus on võimaluse korral lähtunud üksuse funktsiooni(de)st ning sõnaliigi analüüsimiseks on kasutatud eesti keele morfoloogilist analüsaatorit ESTMORE. Peale ESTMORFi märgendite on võetud kasutusele märgendid PP (*v-*, *tav-*, *nud-* ja *tud-* kesksõnad) ja F (mitmesõnalised, fraasilised märksõnad) ning kohati on kasutatud topeltmärgendust (nt D/K). Ühend- ja väljendverbid kui samuti mitmesõnalised märksõnad on märgendatud verbideks (V). Märgendamisel on arvestatud ka võõrvastete sisu ning Gösekeni märkusi sõnaliigi kohta (nt *adj.*, *subst.*). Märgendatud on 13 sõnaliiki:

- A omadussõna,
- D mäarsõna,
- F fraasiline märksõna,
- H pärisnimi,
- I hüüdsõna,
- J sidesõna,
- K kaassõna,
- N põhiarvsõna,
- O järgarvsõna,
- P asesõna,
- PP kesksõna,
- S nimisõna,
- V tegusõna.

2.5. Täendusseletus

Tähendust on märksõna järel ülakomade vahel seletatud eelkõige arhaisemide (nt *neps* 'niiske', *keplatäis* 'näputäis', *rodu* 'vallatu laps') ning selliste sõnade puhul, mille tähendus erineb tunduvalt tänapäevasest (*Saksamaa lamba villad* 'puuvill', *põlastama* 'põlast (kerget einet) võtma'), samuti tänapäeva seisukohalt ebatavalise liitega tuleliste puhul. Täendusseletused eristavad ka tähendusnüansse tähendusrühmades. Täendusseletust ei ole lisatud neutraalset ja tänapäeval põhilist tähendust esitava näitesõna või -rühma juurde.

Täendusseletus peaks aitama tänapäeva lugejal mõista, mida soovis H. Göseken eesti vastega väljendada, seepärast on tähendusseletuses kõigepealt arvesse võetud saksa (ja ladina) vastete tähendust (nt *Gefangnis / Auck* – *auk* 'vangla'). Osal juhtudel aitab tähendust avada kontekst, mille Göseken on sõnastikku toonud, või algne tähenduspesa, millesse sõna lähteteoses kuulub. Kui tähendusseletus on küsitav, on selle ees küsimärk (nt *puuhobuse peal sõitma* '? häbi-postis olema'). Kui tähendust ei ole suudetud välja selgitada, on lisatud vastav märkus (nt *kopsumoos* '(täendus ebaselge)').

2.6. Algsõnastiku keelematerjal

Sõnaliigimärgendi ja sellele vajaduse korral lisatud tähendusseletuse järel on esitatud Gösekeni sõnastiku keelematerjal algses järjekorras: saksa märksõna, ladina vaste (kursiivkirjas) ning eesti sõne (poolpaksumus kirjas) koos sellele vahel lisatud grammatilise infoga.

Kui H. Göseken oli märksõna kommenteerinud või kui nüüdse eesti-saksa sõnastiku iseseisev märksõna kuulus märksõnapessa, viitab sellele Gösekeni märkus, mis on esitatud kahe punkti võrra väiksemas kirjas eesti vaste ees. Kindlaksmääratud asukoht siinse sõnaraamatu struktuuris on põhjus, miks Gösekeni märkus satub vahel algsega võrreldes erinevasse positsiooni. Märkusteks on liigi-

tatud nii saksa- ja ladinakeelsed kommentaarid (nt *activ.*, *adverb*, *de animo*, *in bonam partem*), viited (nt *vide suo loco*, v. *wirbel*) kui ka osutus sellele, et Göseken oli esitanud märksõnale samas ka sünonüüme (nt *item*, *vel*, & *urristama*).

Algsõnastiku materjali lõpetab leheküljenumber, vajaduse korral ka „Supplementumi” parandusele osutav lisaleheküljenumber, mille lõpus on S. Ümarsulud ja kaldkriipsud, nagu ka märksõna lõpus olevad küsi- ja hüüumärgid on pärit algsõnastikust. Näide:

heiste s ‘šlack, räbu’ schaum/ (von Gold oder silber) v schlacken **eis** eit 352; [schlacke *scoria*] **eis** eist 357

Ligikaudu 300 saksa ja/või ladina sõnaartiklit on H. Gösekeni sõnastikus ilma eesti vasteta, suur osa neist on viited. Nende loend koos osutusega algsõnastiku asukohaleheküljele järgneb sõnastiku põhiosale.

2.7. Viitemärksõnad

Märksõnade alfabeetiliselt loendit on täiendatud viitemärksõnadega, mille järel olev nooleke osutab fraasiliste märksõnade järelkomponentidele, nt

kuklema → süda kukleb

/.../

süda kukleb F ‘süda väriseb’ ⟨das Hertz bebet **Südda kukleb**) 507S

2.8. Sõnaartikli struktuur

Sõnaartikkel on kujundatud nii, et selle algusosas on siinse sõnaraamatu koostamise käigus lisatud teave (märksõna, sõnaliik, tähendusseletus). Eestikeelne aines, nii märksõna kui ka Gösekeni eesti vasted, on esitatud poolpaksus kirjas, et see oluline aines paremini eristuks.

- in Verbindung mit der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Berlin. <http://germazope.uni-trier.de:8080/Projekte/DWB>.
- Gutslaff, Johann 1648.** Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam ... Dorpat: Johannes Vogel [Faksiimile ja tõlge: Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Johannes Gutslaff. Koostanud ja tõlkinud Marju Lepajõe. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool, 1998].
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuctio ad Linguam Oesthonicum, Anführung Zur Öhstnischen Sprache / Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Der Öhstnischen Sprache Liebhabern mitgetheilet Von HENRICO GÖSEKENIO, Hannovera-Brunsvigo, Der Christlichen Gemeinde zu Goldenberg in der Wysk Pastore, der umbliegenden Land Kirchen Präpositio, und des Königl. Consistorij zu Reval ordinario Assessore. Reval, Gedruckt und verlegt von Adolph Simon, Gymnasij Buchdr. Anno 1660.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toimetanud Valve-Liivi Kingisepp. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21. Tartu: Tartu Ülikool.
- Ress, Kristel 2009.** XVII sajandi saksa-eesti sõnastike töötlemise probleemidest. Keel ja Kirjandus, 8–9, 631–641.
- Saareste, Andrus 1958–1963.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV (indeks: Uppsala, 1979). Stockholm: Vaba Eesti.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach / auff Volgemeinten Rath / vnd Bittliches Ersuchen / publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall / Druckts Chr. Reusner der älter / in Verlegung des Authoris [Faksiimileväljaanne: Heinrich Stahl, Anführung zu der Esthnischen Sprach. Brampton-Tartu: Maarjamaa, 2000].
- Tuksam, Georg 1939.** Saksa-eesti sõnaraamat. Käsikirja läbi töötanud ja redigeerinud E. Muuk. Tartu: Kool.
- Viitkar, Urve 2005.** Johannes Gutslaffi „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” (1648). Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas. Tartu.
- Wiedemann, Ferdinand Johann [1893] 1973.** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Estnisch-Deutsches Wörterbuch. Vierter, unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Heinrich Gösekeni grammatika tõlkest

Heinrich Gösekeni grammatika tõlkes on püütud vältida Gösekeni keelekirjelduse liigset tänapäevastamist, üritamata siiski säilitada algupärandi interpunktsiooni ja eri tüüpi vahepealkirjade kujundust. Neis kohtades, kus Göseken on kasutanud Johannes Gutsلاffi tartu keele grammatikat „Observationes grammaticae circa linguam esthonicam” (1648), on arvestatud selle eestikeelset tõlget („Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”, Tartu 1998, tõlkinud Marju Lepajõe).

Grammatika lisas („Supplementum”) sisalduvad täiendused ja vigade parandused on enamasti tõlkesse lisatud noolsulgudes (<>), paaril juhul, kui täiendust oli raske olemasolevasse teksti integreerida, on see lisatud kommentaarina. Tõlke arusaadavuse huvides tõlkija poolt lisatud sõnad ja näitesõnade tõlked on nurksulgudes. Juhul kui tõlgitud tekst ei ole rööpleheküljele mahtunud originaalteksti paigutusega samas mahus, tähistab originaalteksti lehekülje lõppu tõlke-teksti lisatud kaksikkaldkriips //.

Grammatika kommentaarides on enamasti piirdutud Gösekeni viidatud teoste täpsustamisega ja juhitud tähelepanu ilmsetele trükivigadele grammatika eestikeelsetes näitesõnades, saksa- ja ladinakeelsetes sõnades leiduvaid trükivigu ei ole kommenteeritud. Gösekeni näitesõnu pole enamasti tänapäevasesse eesti keelde „tõlgitud”, erandiks on sellised juhud, kus sõna tähendus on tekstist arusaamiselt sisuliselt oluline, kuid ei pruugi olla tänapäeva lugejale kergesti mõistetav.

Kai Tafenau